

 **Mobilia ze skasowanych klasztorów dominikanów i karmelitów w inwentarzach zbiorczych akt kasacyjnych pruskiego Ministerstwa Wyznań w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie⁵**

Streszczenie: Artykuł zawiera omówienie inwentarzy ruchomości w klasztorach dominikanów i karmelitów w Gdańsku, sporządzonych na potrzeby akcji kasacyjnej, wdrożonej po 1817 roku. Chociaż inwentaryzacji dokonano w obu klasztorach w tym samym czasie, posłużono się odmiennymi kategoriami spisywanych przedmiotów. W klasztorze dominikanów było łącznie trzynaście kategorii inwentarzowych, w klasztorze karmelitów czternaście. Tylko obrazy były ewidencjonowane przez obie komisje w zbliżony sposób. W niniejszym artykule dane odnośnie do obu klasztorów wewnątrzmijskich zestawiono z danymi inwentarzowymi z podmiejskiego kościoła św. Ignacego, należącego do 1780 r. do zakonu jezuitów, poddanego inwentaryzacji w okresie napoleońskim, w 1810 roku. Zwraca uwagę w niektórych grupach przedmiotów (np. pośród tzw. sreber i przedmiotów ozdobnych) znaczne zubożenie wyposażenia kościołów znajdujących się wewnątrz murów miejskich, niewątpliwie efekt dwóch oblężeń, jakie przeszedł w tym czasie Gdańsk. Jednak w niektórych kategoriach, np. pośród ornatów i szat liturgicznych świątynie dominikanów i karmelitów zachowały przewagę w stosunku do pojezuickiego obiektu. Wynikało to zapewne z o wiele dłuższego okresu istnienia tych ośrodków. Treść zachowanych w obu klasztorach obrazów może natomiast posłużyć do badań nad kultem i religijnością na przełomie XVIII i XIX wieku. W aneksie na końcu artykułu zamieszczono (w języku oryginału) oba inwentarze.

Słowa kluczowe: katolicyzm w Prusach Królewskich/Zachodnich, wyposażenie kościołów, kult świętych, sekularyzacja dóbr duchownych

⁵ Artykuł powstał w ramach programu „Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, Inwentaryzacja”, realizowanego pod kierownictwem prof. dr. hab. Marka Derwicha - w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, Moduł 1.1, ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w latach 2012-2016 (umowa nr 0073/FNiTP/H11/80/2011), jednak na skutek niekontynuowania tego projektu w kolejnych latach nie miał dotąd okazji ukazać się drukiem.

Movable Property from Dissolved Dominican and Carmelite Monasteries in the Collective Inventories of Cassation Files of the Prussian Ministry of Religious Affairs in the Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz in Berlin

Abstract: The article contains a discussion of inventories of movable property in Dominican and Carmelite monasteries in Gdańsk, prepared for the needs of the cassation action implemented after 1817. Although the inventory was carried out in both monasteries at the same time, different categories of items were used. In the Dominican monastery there was a total of thirteen inventory categories, whereas in the Carmelite monastery there were fourteen. Only paintings were recorded by both commissions in a similar way. In this article, data regarding both inner-city monasteries are compared with inventory data from the suburban church of St. Ignatius, which belonged to the Jesuit order until 1780 and was inventoried during the Napoleonic period in 1810. What is noteworthy in some groups of items (e.g. among the so-called silver and decorative items) is the significant impoverishment of the furnishings of churches located inside the city walls, undoubtedly the effect of two sieges that Gdańsk underwent at that time. However, in some categories, e.g. among chasubles and liturgical vestments, the Dominican and Carmelite churches retained an advantage over the former Jesuit structure. This was probably due to the much longer period of existence of these centers. The content of the paintings preserved in both monastery churches can be used for research on cult and religiosity at the turn of the 18th and 19th centuries. Both inventories are included (in the original language) in the appendix at the end of the article.

Keywords: Catholicism in Royal/West Prussia, furnishing of churches, cult of saints, secularization of clergy goods

Wprowadzenie

Stosownie do tajnego rozkazu gabinetowego króla Fryderyka Wilhelma III z dnia 9 VIII 1816 r. nakazującego likwidację zbędnych z punktu widzenia Królestwa Pruskiego klasztorów na obszarze terytoriów odzyskanych po Kongresie Wiedeńskim, w tym w tzw. Okręgu Gdańskim (czyli dawnym Wolnym Mieście) (Gach 1984, 127-128 i Gach 1987, 99), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wydało rozporządzenie o szczegółowej inwentaryzacji majątku nieruchomego i ruchomego należącego do objętych kasatą domów zakonnych.

Nosiło ono datę 3 XII 1816 r.¹. Niezależnie od nadzoru nad składem personalnym poszczególnych likwidowanych konwentów, omówionym już kilkakrotnie przez piszącego te słowa (Kościelak 2015, 71-151 i Kościelak 2014, 351-374), w ciągu trzech następnych lat przeprowadzono bardzo szczegółowe „spisy z natury” w poszczególnych, wskazanych rozporządzeniem klasztorach, które w formie załączników, wraz z pismem przewodnim pod datą 3 II 1820 r. dołączono do raportu o stanie personalnym klasztorów za rok 1819. W cytowanym tomie akt znalazły się zatem inwentarze majątku następujących jednostek: klasztorów benedyktynek w Chełmnie i Toruniu, bernardynów w Toruniu (Kubicki 2015b, 427-448) i Lubawie, opactwa cystersów w Oliwie, klasztorów dominikanów w Chełmnie i Toruniu (Kubicki 2014, 375-386, Kubicki 2015a, 11-38, Rozynkowski 2014, 389-399), kapucynów w Rywałdzie, reformatów w Brodnicy, Łąkach Bratniańskich i Podgórzu. Osobny inwentarz sporządzono łącznie dla trzech gdańskich klasztorów, brygidek (i brygidian), dominikanów i karmelitów trzewickowych. Nadano mu nazwę: *Inventarium von dem Vermögen Zustände den Brigittiner, Dominicaner und Carmeliter-Kloster in Danzig*. Razem zatem, na ziemiach odzyskanych przez Królestwo Pruskie w obszarze tzw. Pomorza Nadwiślańskiego znajdowało się po 1817 r. czternaście czynnych klasztorów męskich i żeńskich objętych wspomnianym wyżej tajnym rozporządzeniem (zob. Tabela 1).

Tabela 1. Klasztory objęte akcją inwentaryzacyjną na obszarze Prus Zachodnich i Gdańska

Lp.	Nazwa zakonu w porządku alfabetycznym	Nazwa miejscowości w języku polskim	Nazwa miejscowości w języku niemieckim
1	Benedyktynki	Chełmno	Kulm
2	Benedyktynki	Toruń	Thorn
3	Bernardyni	Lubawa	Loebau
4	Bernardyni	Toruń	Thorn
5	Brygidki (i brygidianie)	Gdańsk	Danzig
6	Cystersi	Oliwa	Oliva
7	Dominikanie	Chełmno	Kulm
8	Dominikanie	Toruń	Thorn
9	Dominikanie	Gdańsk	Danzig
10	Kapucyni	Rywałd	Rehwald
11	Karmelici	Gdańsk	Danzig

¹ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK), *Acta betreffend die Anfertigung und Einsendung der Personen und Vermögens-Verzeichnisse der Kloster im Ober-Präsidential-Bezirk von Danzig 1817-1827*. Sygn. I HA, Rep. 76, Sect. 3, Abt. XIII, No. 7. Teczka niestety nie została spaginowana.

12	Reformaci	Brodnica	Strasburg
13	Reformaci	Łąki Bratiańskie	Lonk
14	Reformaci	Podgórz	Podgurz

Źródło: GStA PK, *Acta betreffend die Anfertigung und Einsendung der Personen und Vermögens-Verzeichnisse...*

Ponieważ kasata klasztoru brygidek objęta jest osobnym, o wiele bardziej szczegółowym badaniem, którego efekty częściowo już prezentowano (Kościelak 2013, 597-610), niniejszy artykuł odnosi się przede wszystkim do dwóch pozostałych klasztorów gdańskich, dominikanów na Głównym Mieście oraz karmelitów trzewickowych na Starym Mieście. Stosownie do danych zawartych w podpisie tej części inwentarza, która dotyczy karmelitów, należy uznać, że oba te zestawienia sporządzono latem 1819 roku (u karmelitów konkretnie w sierpniu tego roku). Spisu z natury dokonywali bezpośrednio zainteresowani, czyli zakonnicy poszczególnych konwentów. Komisji inwentaryzacyjnej w klasztorze karmelitów przewodniczył przeor, o. Donatus Grunau. Zarówno zestawienie dotyczące klasztoru karmelickiego jak i dominikańskiego sporządzono w takiej samej kolejności. Najpierw zaprezentowano należące do nich nieruchomości, w owym czasie wyłącznie posesje i domy na terenie miasta. Następnie przedstawiono wszystkie kwestie finansowe, kapitały, długi oraz wysokość tzw. kompetencji, czyli należności z tytułu przejętych swego czasu przez pruskie władze majątków ziemskich. Dopiero na końcu wymieniono przedmioty i sprzęty pozostające w gestii obu klasztorów. To te właśnie elementy majątku zakonnego objęto użytym w niniejszym opracowaniu źródłowym mianem mobiliów. Gwoli ścisłości należy jeszcze dodać, że oprócz tak sporządzonego zestawienia do zbioru wyżej wymienionych inwentarzy dołączono osobne oszacowanie nieruchomości dominikanów, karmelitów i brygidek w Gdańsku, rozszerzające dane o wartości, stanie i układzie pomieszczeń w poszczególnych posesjach, opatrzone osobnym tytułem: *Abschätzung.... der Grundstuecke*. Tylko te trzy klasztory spośród wszystkich trzynastu wyróżniono szczegółowym zbadaniem ich materialnego zaplecza.

Dwa różne zestawienia dwóch różnych instytucji klasztornych, sporządzone jednakże w tym samym czasie, skłaniają nie tylko do prostego omówienia zawartych w nich danych, ale także przedstawienia ogólnych refleksji na temat ich zawartości. Warta uwagi ze względu na występujące różnice jest np. zastosowana w obu przypadkach klasyfikacja przedmiotów i podział na poszczególne inwentaryzowane kategorie (zob. Tabela 2).

Tabela 2. Rodzaje mobiliów w inwentarzach mienia dominikanów i karmelitów gdańskich

Kategorie przedmiotów przyjęte w inwentarzach	Dominikanie	Karmelici
Dokładnie takie same	Obrazy	Obrazy
Podobne co do treści, szerzej, lub nieco inaczej rozumiane	Ornaty	Paramenty
	Kapy i narzuty	
	Dalmatyki	
	Wyroby z lnu (alby, komże, korporaly, ręczniki, inne)	Alby
		Komże (rokiety)
	Srebro (kielichy, pateny, monstrancje, wota, inne)	Naczynia święte (kielichy, monstrancje, relikwiarze, inne)
	Cyna (lichtarze, ampułki, talerze, krzyże i inne)	Lichtarze (cynowe i z metalu)
Metal (dzwony, dzwonki)	Dzwony	
Całkowicie odmienne	Szkło (lichtarze, lustra)	
	Ozdoby (kielichy, sukienki, naczynia, lichtarze, inne)	
	Wyroby z jedwabiu, wełny, aksamitu (baldachimy, dywany, narzuty, inne)	
	Mosiądz (naczynia, lichtarze)	
	Miedź (bębny)	
		Ołtarze
		Organy
		Konfesjonały
		Ławki
		Chrzcielnica

Źródło: GStA PK, *Acta betreffend die Anfertigung und Einsendung der Personen und Vermögens-Verzeichnisse...*

Chociaż inwentaryzacji dokonano w obu badanych klasztorach w tym samym czasie, posłużono się odmiennymi kategoriami spisywanych przedmiotów, co oznacza, że obu jednostkom zostawiono w tej kwestii wolną rękę. Tylko jedna z grup przedmiotów, mianowicie „obrazy“ (*Bilder*), rozumiana była przez obie komisje inwentaryzacyjne tak samo (ale i tu występowały pewne różnice odnośnie do sposobu inwentaryzowania tych przedstawień). Dominikanie osobno wymieniali u siebie ornaty, dalmatyki, kapy i narzuty, które z kolei u karmelitów wyliczono razem pod hasłem „paramenty“. Z kolei u dominikanów ujęte razem wyroby z lnu (w tym komże, korporały, ręczniki) można było zestawzić z wymienianymi osobno u karmelitów albamami oraz komżami i ich szczególnym rodzajem, tzw. rókietami (komże z wąskimi rękawami). Podobne przedmioty kryły się u dominikanów pod hasłem „srebro“, a u karmelitów w kategorii „naczynia święte“. Były to na ogół wykonane ze srebra kielichy, monstrancje, pateny, srebrne wota w ołtarzach i przy otoczonych kultem obrazach. Karmelici osobno wymieniali cynowe lichtarze, gdy tymczasem u dominikanów były one umieszczone w kategorii „cyna“ razem z ampułkami, talerzami, krzyżami wykonanymi z tego metalu. Pod pojęciem „metal“ dominikanie rozumieli dzwony i małe mszalne dzwonki, gdy tymczasem karmelici wyróżniali osobno kategorię „dzwony“ o małych dzwoneczkach nic nie wspominając. W obu wykazach były jednakże kategorie, których nie da się w jakikolwiek sposób ze sobą zestawzić. Dominikanie wyliczali np. osobno „szkło“ i rozumieli je, jako wykonane ze szkła lichtarze oraz lustra (nieobecne u karmelitów). Pośród „ozdób“ umieszczali znowuż kielichy (czyżby bardziej wykwitnie wykonane?), lichtarze, różne naczynia, dodając tu jeszcze srebrne zapewne tzw. sukienki, kładzione na otoczone czią obrazy. Niezwykle zróżnicowaną kategorią były w ich inwentarzu wyroby z jedwabiu, wełny i aksamitu, w której znalazły się m.in. baldachimy na procesje, dywany, różne narzuty i zasłony na ołtarze. Osobną kategorią były u dominikanów przedmioty wykonane z mosiądzu, w tym instrumenty muzyczne (walcornie, trąbki), żyrandole (uderza różnorodność form oświetlenia w ich kościele!) oraz – w kategorii miedzi - miedziane bębny (*Pauken*) o bliżej nieznanym przeznaczeniu. Karmelici nie dysponowali aż tak wielką różnorodnością przedmiotów służących do wyposażenia wnętrza świątyni i ubogacenia liturgii, ale wyliczali z kolei sprzęty, które w inwentarzu dominikańskim pominięto, tak oczywiste, jak ołtarze, konfesjonały, organy oraz ławki. Razem w zestawieniu dominikanów pojawiło się trzynaście kategorii przedmiotów, u karmelitów było ich właściwie (wraz z niewyróżnionymi numerem, umieszczonymi na końcu przedmiotami „dalszymi“, w tej liczbie kolejnymi lichtarzami, baldachimami, ale też np. koźmi – „starymi i ślepymi“) czternaście. Co ciekawe, niemal wszystkie dane odnosiły się do wyposażenia obu klasztornych kościołów, pomijając sprzęty znajdujące się na wyposażeniu cel i pomieszczeń klasztornych.

Aby lepiej zobrazować stan posiadania obu klasztorów w zakresie mobiliów – a przy tym ukazać występujące w nich prawidłowości - zestawiono szczegółowe dane w tych kategoriach, które wykazują największe podobieństwo co do swojej treści i zawartości. Dodatkowo, dane te zestawiono z mobiliami ze znajdującego się na podgdańskich Starych Szkotach pojezuickiego kościoła św. Ignacego, którego inwentarze ze zbliżonego czasowo

okresu 1808-1811 omówiono swego czasu w referacie przedstawionym na konferencji w Jarosławiu². Do takiego porównania znakomicie posłużyły przedmioty wykonane ze srebra, a także tzw. paramenty kościelne. W odniesieniu do srebra w przypadku dominikanów, umieszczono tu nie tylko te przedmioty, które znalazły się pod hasłem „Srebro“, ale i te elementy wyposażenia, które uznano za „Ozdoby“, lub – jako posrebrzone lub wyszywane srebrem – wymieniono w innych kategoriach.

Tabela 3. Srebro w katolickich kościołach Gdańska i Starych Szkotów

Rodzaj przedmiotu	Liczba srebrnych przedmiotów w kościołach:		
	Św. Mikołaja	Św. Eliasza (Józefa)	Św. Ignacego*
Kielich z pateną	4	8	13
Cyborium	2	-	-
Monstrancja	1	3	1
Pacyfikał	1	3	1
Melchizedech	1	-	-
Naczynie z olejami do chorych	2	2	2
Naczynie na oleje święte	-	1	-
Wotum	4	-	114
Krzyż	1	2	4
Relikwiarz	1	2	4
Tabernakulum	-	1	1
Kadzielnica	-	2	-
Talerz	-	1	-
Lichtarz	-	-	6

² S. Kościelak, *Inwentarze pojezuickiego dobytku w zespole akt szkolnych Wolnego (Napoleońskiego) Miasta Gdańska z lat 1808-1811*, wygłoszony podczas konferencji *Losy i znaczenie dziedzictwa po klasztorach jezuickich skasowanych na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz jej znaczenie dla powstania i działalności Komisji Edukacji Narodowej (w 240 rocznicę kasaty zakonu jezuitów i powstania KEN)*, Jarosław, 11–14 lipca 2013, zorganizowanej przez Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii oraz Opactwo Benedyktynek w Jarosławiu. Tekst ten powstał w ramach programu NPRH „Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, Inwentaryzacja” i jak dotąd również nie ukazał się drukiem.

Lampa (posrebrzana)	20	-	-
Suknia srebrna na obraz	2	6	8
Chorągiew procesyjna	4	-	
Inne ozdoby	-	2	24
RAZEM	43	33	178

Źródło: GStA PK, *Acta betreffend die Anfertigung und Einsendung der Personen und Vermögens-Verzeichnisse...*, a ponadto Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,42/75, s. 50-51 oraz 300,42/315, s. 34-38.

*współ z sodalicyjnymi kaplicami

Liczba srebrnych przedmiotów w kościołach dominikańskim św. Mikołaja i karmelickim św. Eliasza i Elizeusza (a obecnie św. Józefa) była zbliżona (nawet, jeśli uwzględnimy pewne drobne odmienności – karmelici zachowali trzy monstrancje wobec zaledwie jednej u dominikanów, więcej u nich było także kielichów z patenami i srebrnych sukienek na obrazach, za to zupełnie nie odnotowali srebrnych wotów, puszek na komunikanty – czyli cyborii). Gdy jednak porównać ją z liczbą srebrnych przedmiotów w kościele św. Ignacego na przedmieściu Stare Szkoty, ubóstwo tych precjozów w obu miejskich kościołach jest uderzające. Najwidoczniej drugie obłężenie, z 1813 r., pozbawiło dominikanów i karmelitów większości cenniejszych ozdób w ich świątyniach. Należy zwrócić jednak uwagę na to, że proste wyliczenie tych przedmiotów nie oddaje ich prawdziwej wartości, związanej z artystycznym wykonaniem, stopniem zawartości srebra, czy też ich wartością historyczną i symboliczną.

Nieco inaczej rzecz się ma z kościelnymi paramentami, szatami liturgicznymi (Konieczny 2010, 1338), obejmującymi także m.in. alby i komże, które u karmelitów wyliczono jednak osobno (zob. Tabela 4).

Tabela 4. Paramenty kościelne (ornaty, narzuty, alby, komże) w katolickich kościołach Gdańska i Starych Szkotów

Rodzaj przedmiotu	Liczba przedmiotów określanych mianem paramentów kościelnych		
	Św. Mikołaja	Św. Eliasza (Józefa)	Św. Ignacego*
ORNATY RAZEM	97	99	82
W tym złote i srebrne	9	2	28
W tym białe	32	42	-

W tym czerwone	16	15	28
W tym fioletowe	6	-	-
W tym niebieskie	-	14	-
W tym zielone	6	8	4
W tym czarne	12	18	10
W tym żółte	6	-	-
W tym różne	10	-	12
KAPY, NARZUTY	14	13	6
W tym złote i srebrne	4	.	.
W tym białe	3	.	.
W tym czerwone	2	.	.
W tym fioletowe	2	.	.
W tym czarne	2	.	.
W tym żółte	1	.	.
DALMATYKI	30	15	6
W tym złote i srebrne	8	.	1
W tym białe	-	.	4
W tym czerwone	6	.	-
W tym fioletowe	2	.	-
W tym zielone	2	.	-
W tym czarne	6	.	1
W tym żółte	2	.	-
W tym różne	4	.	-
ALBY	26	40	28
KOMŻE (ROKIETY)	12	25	22
HUMERAŁY	-	-	12
RAZEM	179	192	156

Źródło: GStA PK, *Acta betreffend die Anfertigung und Einsendung der Personen und Vermögens-Verzeichnisse...*, a ponadto Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,42/75, s. 50-51 oraz 300,42/315, s. 34-38.

W odniesieniu do szat liturgicznych obu gdańskich klasztorów refleksje są zupełnie odmienne, aniżeli te, które sformułowano w stosunku do tamtejszych srebrnych precjozów. Po ich zsumowaniu i zestawieniu z paramentami posiadanymi w 1810 r. przez pojezuicki kościół św. Ignacego, okazało się, że oba miejskie kościoły klasztorne mimo przetrwania dwóch oblężeń Gdańska zachowały ich znacznie większą ilość, aniżeli doświadczony tylko jednym takim wydarzeniem kościół podmiejski. Uderzająco mała była jednak w obu klasztorach gdańskich liczba cenniejszych ze względu na materiał wykonania ornatów i dalmatyk „złoty” oraz „srebrny”, zapewne w pierwszej kolejności podlegających konfiskacie, sprzedaży lub rabunkowi. Nasuwa się zatem następujący wniosek – jeżeli kościoły dominikański i karmelicki zachowały mimo wszystko większą liczbę takich przedmiotów, to stało się to z racji ich szczególnego położenia, prestiżu, o wiele dłuższej tradycji i ciągłości egzystowania na tym obszarze. Skoro działały tu dłużej i jako wewnątrzmijskie w mniejszym stopniu podlegały wcześniejszym wypadkom losowym (wojnom i prewencyjnym niszczeniom przedmieść), były zatem o wiele lepiej wyposażone w stosunkowo mniej trwałe przedmioty z tkanin, aniżeli wielokrotnie przebudowywany i odbudowywany kościół pojezuicki, który na dodatek przeżył całkowitą likwidację swego pierwotnego właściciela – Towarzystwa Jezusowego. Interesująca była w kościele św. Mikołaja kategoria ornatów i dalmatyk w żółtym kolorze (miały imitować złote?), w karmelickim zestawieniu zwracała natomiast uwagę obecność ornatów niebieskich (przeznaczone były do obsługiwanego świąt maryjnych?). Nie da się również z liczby ornatów w poszczególnych kolorach wyciągać wniosków na temat liczebności konwentów, ponieważ nie ma tu żadnych prawidłowości. Najwyraźniej niektóre z kolorów (np. najmniej liczny kolor zielony, co budzi pewne zdziwienie) traktowano bardzo okazjonalnie, nie dbając, aby wystarczały dla wszystkich posiadających święcenia kapłańskie zakonników.

Warto jeszcze omówić, ale tylko w odniesieniu do obu badanych kościołów klasztornych z Gdańska tematykę obrazów odnotowanych w obu tych świątyniach, skoro jest to jedyna kategoria inwentarzowa w obu zestawieniach, którą rozumiano podczas ich sporządzania dokładnie tak samo. Tym razem jednak nie da się danych tych zestawień z danymi z kościoła św. Ignacego na przedmieściu, ponieważ takiej kategorii wyposażenia w Starych Szkotach nie wyróżniono.

Tabela 5. Tematyka obrazów w kościele dominikanów i karmelitów w Gdańsku

Tematyka obrazu	Tytuł obrazu	
	Kościół dominikański	Kościół karmelicki
CHRYSOCENTRYCZNA		
Męka Pańska	Chrystus w Ogrodzie Oliwnym; Chr. na krzyżu (2)	Pojmanie Jezusa; Chrystus ubiczowany; Złożenie Chr. do grobu
Inne	Wskrzeszenie Łazarza; Chrystus na Pustyni	Chrystus Łaskawy; Wniebowstąpienie; „Pozwólcie dzieciom przyjść do mnie“
MARYJNA	Matka Boska Częstochowska, M.B. Bolesna, Maryja	Matka Boska Bolesna; Maryja (2)
ŚWIĘTA RODZINA	Rodzina Chrystusa	-
PATRONI KOŚCIOŁA	-	Eliasz i Elizeusz Św. Józef (2)
ŚWIĘCI ZAKONU	Dominik (2), Wincenty (2), Anzelm, Jacek Odrowąż, Pius (papież)	Jan od Krzyża; Andreas Corsini, 11 obrazów z życia zakonu
EWANGELIŚCI I POSTACI ZACZERPNIĘTE Z EWANGELII	Jan Chrzciciel	Mateusz, Jan, Marek
POSTACI BIBLIJNE	Daniel	Eliasz, Elizeusz*
INNI ŚWIĘCI	Agnieszka	Anna, Walenty, Angelus Męczennik, Angelus Spowiednik, Anastazy, Tekla, Dionizy, Telesfor
INNE	Świętopełk funduje klasztor dominikanów	Feretrony (3) Portrety (2) Obrazy w kaplicy (10)
Łączna liczba obrazów	20	51 (24 z nazwą)

Źródło: GStA PK, *Acta betreffend die Anfertigung und Einsendung der Personen und Vermögens-Verzeichnisse...*

*te same obrazy jak wyżej, wymienione ponownie z powodu reprezentowania innej tematyki. () w nawiasach podano liczbę obrazów danego rodzaju, jeśli była większa niż 1

Każdy z tych kościołów reprezentował oczywiście inną duchowość zakonną, służył jednakże podobnym celom i zadaniom duszpasterskim. Specyfika każdego z zakonów znalazła w jakimś stopniu odzwierciedlenie w tematyce eksponowanych na ścianach obu klasztorów obrazów. W obu świątyniach wisiało po kilka obrazów o tematyce chrystocentrycznej i maryjnej, jednakże treść ich niemal ani razu się nie powtórzyła. Obok kultu Męki Pańskiej oraz historii zaczerpniętych z Ewangelii (*Lasset die Kindlein zu mir kommen*) karmelici mieli u siebie obraz Chrystusa Łaskawego (*Christus wird dem Gnades vorgestellt*), zaś dominikanie przechowywali u siebie kopię obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, co podkreślało ich związki z polskim zapleczem. Dominikanie nie wymienili wprawdzie pośród obrazów wizerunku patrona kościoła, pośród ozdób (*Composition*) posiadali jednak sukienkę (srebrną) na taki obraz lub rzeźbę (*St. Nicolai-Kleid auf dem Hohen Altar*). Karmelici tymczasem posiadali obrazy obu patronujących kościołowi proroków, Eliasza i Elizeusza, co znakomicie nawiązywało do ich zakonnej tradycji i reguły. Liczne grono świętych wywodzących się z Zakonu Kaznodziejskiego, prezentowanych w nawach kościoła św. Mikołaja (w tym szczególnie związany z początkami gdańskiego klasztoru w XIII wieku św. Jacek Odrowąż), równoważyło nieznaną co do treści aż 11 obrazów „z życia zakonu karmelitów” (*Verschiedener Bilder aus der Geschichte des Carmeliter Ordens*). Co ciekawe, karmelici trzewickowi z Gdańska posiadali u siebie także wizerunek św. Jana od Krzyża, kojarzonego powszechnie z gałęzią zakonu karmelitów bosych. Dla obu odłamów karmelickiego zakonu ważnym świętym był oczywiście żyjący w XIV wieku Andreas Orsini, bardzo zresztą czczony wówczas w Polsce, szczególnie w Poznaniu (Hebda 1995, 535). Niektóre z postaci świętych przedstawionych na obrazach w kościele karmelitów są natomiast trudne do zidentyfikowania, chodzi tu zwłaszcza o wizerunki dwóch „Aniołów” – Męczennika (*H. Angelus Martyr*) oraz Spowiednika (*H. Angelus Beichtiger*). Dominikanie w przeciwieństwie do karmelitów posiadali natomiast u siebie obraz fundatora klasztoru dominikanów w Gdańsku, księcia gdańskiego Świętopelka. W sumie w kościele karmelitów wyliczono aż 51 różnych obrazów wobec zaledwie 20 w kościele dominikanów. Jednak ponieważ w tym pierwszym obiekcie tylko 24 obrazy wymieniono z nazwy, zatem obie świątynie miały porównywalną liczbę obrazów „wartościowych” (godnych osobnego wyliczenia) – z punktu widzenia ich użytkowników. Porównanie zestawienia obrazów z opisem ołtarzy w kościele karmelitów wskazuje na jeszcze jedną prawidłowość – większość wymienionych z nazwy malowideł umieszczona była właśnie na nastawach ołtarzowych. W kościele św. Mikołaja były to natomiast najprawdopodobniej tylko obrazy „wolno wiszące”. Co ciekawe, spośród wyliczonej w tabeli 5 dwudziestki dominikańskich malowideł pięć a może nawet sześć wisi w kościele dominikanów nadal. Są to obrazy *Wskrzeszenie Łazarza*, *Ukrzyżowanie*, *Świętopelk funduje klasztor dominikanów*, *Św. Wincenty Ferreriusz*, *Św. Agnieszka* i może jeszcze też *Kazanie św. Jana Chrzyciela* (Roll 2006, 140-141).

Tylko karmelici podawali wezwania umieszczonych w ich kościele ołtarzy, zatem nie można danych tych skonfrontować z danymi dominikańskimi, ale można zweryfikować wiarygodność tych informacji z podstawową literaturą dotyczącą sakralnego wyposażenia kościoła św. Józefa w XIX wieku. Otóż wykorzystywana często do tych celów książka Johanna Nicodema Pawlowskiego, wydana w 1881 r., nie zna np. zupełnie ołtarzy poświęconych św. Tekli oraz św. Teresie, jak również św. Antoniemu w Kaplicy Spowiedniej. Inwentarz sporządzony w 1819 wymienia zresztą aż dwa ołtarze św. Anny, podczas gdy przez Pawlowskiego wspomniany został jeden taki ołtarz. Za to w drugiej połowie XIX wieku pojawiły się takie ołtarze, jak św. Bernarda, św. Rodziny, św. Moniki, św. Walentego oraz Matki Boskiej Różańcowej (Pawlowski 1881, 42-43). Nie było natomiast już w tym inwentarzu ołtarzy znanych jeszcze w XVII-XVIII wieku, czyli św. Michała oraz św. Magdaleny de Pazzi (Kościelak 2012, 147-148).

Reasumując, inwentarze mobilów w klasztorach dominikanów i karmelitów w Gdańsku z 1819 r. pozostają bardzo wszechstronnym i cennym świadectwem stanu wyposażenia dwóch klasztornych świątyń u progu kasaty tych zakonnych domów, tym cenniejszym, że sporządzonym tuż po poważnych zaburzeniach gospodarczych i politycznych, jakich Gdańsk doznał w wyniku wojen napoleońskich. Patrząc na te zestawienia jako na pewną całość można uznać, że jest to z pewnością raport o instytucjach w wyniku tych wydarzeń zubożałych, pozbawionych wielu istotnych elementów sakralnej i liturgicznej oprawy. Lakoniczna, skupiona na prostych ilościowych danych struktura tych spisów z natury z pewnością nie jest też najdoskonalszym narzędziem poznawania religijnej, artystycznej, kulturowej wartości tych przedmiotów. Jest to jednakże bilans zamknięcia pewnej epoki, który warto skonfrontować z dalszymi, „parafialnymi” już dziejami obu świątyń i ich wyposażenia. Nad tak sporządzonymi inwentarzami powinni się pochylić zatem nie tylko badacze historii szeroko pojętych stosunków wyznaniowych, w tym – problematyki pruskich kasat. Jest to także materiał dla historyków sztuki sakralnej i architektury kościelnych wnętrz. Dla regionalistów gdańskich – jeszcze jeden przyczynek do poznawania historii ich przebogatego w kulturowe dziedzictwo miasta.

Aneks

Oba inwentarze sporządzono w języku niemieckim, w prostej tabeli, zawierającej tylko dwie rubryki, nazwę przedmiotu oraz ich liczbę. Przy przedmiotach w sposób oczywisty pojedynczych (np. ołtarze), nie wpisywano zresztą żadnej cyfry, w praktyce więc jest to bardzo proste wyliczenie poszczególnych rzeczy, czasami tylko uzupełnione o jakies wyjaśnienie. Uznano zatem, że nie jest konieczne odwzorowywanie na potrzeby niniejszej edycji owej prostej, czasami nie wypełnianej tabeli, a wystarczy jedynie przenieść w jednej kolumnie ich oryginalną treść. Tam, gdzie to było niezbędne, umieszczono komentarze do danych, przede wszystkim jednak skupiono się na zachowaniu stosownej kolejności i podziału

na kategorii inwentaryzowania. Źródło jest niepaginowane, zatem nie można podać żadnych innych środków identyfikacji, jak tylko tytuł nagłówkowy całości, nazwę inwentarza (taką samą dla obu klasztorów), nazwę zakonu i kategorie spisywanych przedmiotów.

Inventarium von dem Vermoegen Zustande den Brigittiner, Dominicaner und Carmeliter-Kloster in Danzig³

Dominicaner

Kirchen und übrigen Heil-Geräthe als Altäre, Glocken, Orgeln, Beichtstühle, Kirchen-Bänke, Taufsteine, Leuchter, Paramente, Silber-Roketten, Lampen, Heilige Gefässe aller Art, Bilden, Gemälde und was sonst zum Kirchen-Schmucke dient

I. Mess-Gewände oder Mess-Ornate mit allem Zubehör

gold-Stücken	5
silberstücken	4
weisse	32
rothe	16
violetten	6
grüne	6
schwarze	12
gelbe	6
mit verschiedenen Farben	10

II. Vesper-Kappen oder sogenannte Maentel

goldstücken	1
silberstücken	3
weisse	3
rothe	2
violeten	2
schwarze	2
gelbe	1

III. Dalmatynen

goldstücken	2
silberstücken	6
von verschiedenen Farben	4
rothe	6
violeten	2

³ GStA PK, *Acta betreffend die Anfertigung und Einsendung der Personen und Vermögens-Verzeichnisse der Kloster im Ober-Präsidial-Bezirk von Danzig 1817–1827*, sygn. I HA, Rep. 76, Sect. 3, Abt. XIII, No. 7, .

grüne	2
schwarze	6
gelbe	2
IV. An Silber	
Kelche mit Patenen	4
Comunion-Kelche mit Dekkel ganz vergoldet	2
Eine Monstranz ganz vergoldet, mit böhmischen Steinen verziert	1
Ein sogenanntes Pacifical cum lingo crucis	1
Ein sogenanntes Pacifical in Form eines Creutztes mit verschiedenen Reliquien versehen	1
Eine Decke zur Aufbewahrung des Melchisedechs	1
Kleine Gefässe zur Krancken	2
Sehr unbedeutende Vota auf dem Hochaltar	4
V. An Zinn	
Grosse Altar-leuchter	108
Kleine Tisch-leuchter	20
Ampullen	6
Teller	6
Altar Kreutze	15
Lavatorium in der Sakristei	1
Kleine Giesskannen in der Sakristei	1
Taufsteinen	1
Decke zur Aufbewahrung der Hostien in der Sakristei	1
VI. An Messing	
Keffel zum Weyzwasser	2
Ein grosser gegassener Adler in Priester Chor mit dem Gdanz-Wappen	1
Kronleuchter	1
Trompeten	2
Waldhörner	2
Ramhfäser	1
VII. An Metall	
Grosse Glocke an der Kirchthurm	3
Kleinere Glocke an der Kirchturm	2
Glocken bei der Altären	101
Eine Glocke beim Hochaltar	1
Diese wird gebraucht wenn die Priester zum Messopfer gehen.	

VIII. An Kupfer

Pauken	2
--------	---

IX. An Composition

Kelche	2
Tragkreutze versilber	1
Rauchfass cum Navicula	1
Gefässe zum Heil. Oehl	1
Hänglampen vor den Altären versilbert	20
Grosse Kronleuchter	2
Communion Leuchter	2
Ein St. Nicolai Kleid auf den Hohen Altar	1
Und St. Marien Kleid	1 beide versilbert
Gefässe mit Öhl und Salz zur Teufe	1

X. An Glas

Grosse Kronleuchter im Priester-Chor	3
Kleinere ditto	2
Spiegelblaker	30

XI. An Leienezeug

Alben	26
Von diesen sind drei mit acht goldenen Spitzen und drei mit acht goldenen Treffen besetzt	
Chorhemden	12
Corporalien	20
Purificatorien	20
Altar-Laken	30
Hand-tuecher in der Sakristei	2

XII. An feidenen und wollenen Sachen

Baldachime	
a. einer von rothen Sammet ⁴ , besetzt, mit acht goldenen Tressen und Fraagen (?)	1
b. einer mit Federpuschen versehen	1
Teppiche zum Hochaltar Fusse	3
Von welchen einer nur bedeutender Groesse und grau von Farbe ist	
Teppiche in der Sakristei unbedeutend	3
Altarkiessen	26

⁴ Sammet = Samt = aksamit.

Altardecken	21
Hangfahnen zur Profession	4
Waren eine sub Tit. St. Nicolai mit achtem golde und silber bredit ist	
Versätze auf dem Hochen Altar	2
Antipedien	3
Gürtel	10
Klingbeutel	1
XIII. An Bilder	
Aus der Lebensgeschichte des. H. Dominici	1
Aus der Lebensgeschichte des H. Vincentii	1
Zur linken Herrnd. Anselm	1
Christus in Oelgarten betend	1
Familie Christi	1
Maria von Częstochow	1
Geschlechts-baum S. Dominici	1
Johannis der Taufer am Jordan	1
Marienbild	1
St. Agnes	1
St. Vincentum Ferrerum	1
Kreuzigung Christi	1
Christus am Creutze	1
St. Pii	1
Daniel in der Loewengruben	1
Schmerzhaftige Mutter	1
Auferweckung Lazari nach Raphael Copie	1
Christus in der Wüste	1
St. Hyacinthi	1
Übergabe der St. Nicolai Kirche an Dominicanern vom Pommerschen	
Herzoge Sventopolius	1
Der Kreuzweg	

Carmeliter

Kirchen und übrigen Heil-Geräthe als Altaere, Glocken, Orgeln, Beichtstühle, Kirchen-Bänke, Taufsteine, Leuchter, Paramente, Silber, Roketten, Lampen, Heilige Gefässe aller Art, Bilden, Gemälde und was sonst zum Kirchen-Schmucke dient

I. Altäre

1. Das grosse Altar mit dem Bilde des H. Josephus, unter diesem Bilde befindet sich noch ein Bild des H. Joseph mit einem dünnen silbernen Kleide

2.	Das Mutter Gottes Altar, mit dem Marien Bilde, unter diesem befindet sich dergleiche ein Marienbild, mit einem silbernem Kleide	
3.	Das Altar der H. Anna mit deren Bilde, unter demselben ist noch ein Bild der H. Anna mit einem Kleide von Gürkler Arbeit, wo sich auch etwas silber befindet	
4.	Das Altar des H. Elias	
5.	Das Altar der H. Thecla	
6.	Das Altar der H. Theresia mit deren Bilde, unter demselben ist noch ein Bild des H. Valentinus mit einem silbernen Kleide	
7.	Das Altar des H. Creutzes	
8.	Das Altar des H. Thadeus	
9.	Das Altar der Verklärung Jesu Christi	
10.	Das Altar der Schmerzhaften Mutter Gottes auf deren Brust ein Herz mit sieben Schwerdtern von silber sich befindet.	
11.	Das Altar des H. Joannes von Nepomuc mit einem kleinen silbernen Kleide	
12.	Das Altar des H. Antonius in der Capelle	
13.	Das Altar der Mutter Gottes mit silber bekleidet und	
14.	Das Altar des H. Anna mit Composition bekleidet	
II.	Glocken auf der Thurm zum lauten	3
III.	Orgeln	1
IV.	Beichtstuhle	
	a. in der Capelle	6
	b. in der Kreuzgange	4 [und zusammen] 10
V.	Kirchenbäncke in der Kirche und in der Capelle	58
VI.	Taufsteine in der Capelle befindlich	1
VII.	Leuchter von verschiedener Grosse	
	von Zinn	32
	von Metall	1
	von Kerzen-Zinn	2
VIII.	Paramente	124
	Als Ornaten oder Messgewand nun weiser Farbe,	
	worunter zwei mit gold und silber bordirt sind	44
	dergleichen von rothen Farbe worunter einer mit Silber bordirt ist	15
	desgleichen von grünen Farbe	8
	desgleichen blaue	14
	desgleichen schwarze	18

Dalmatynen von verschiedenen Farben worunter ein Paar mit Gold und Silber bordirt sind	
Paar	15
Vespermantel von verschiedenen Farben	13
IX. Alben von verschiedenen Gattung	40
X. Roketten von verschiedener Gattung	25
XI. Lampen	
a. von Zinn	1
b. von Composition	2 [und zusammen] 3
XII. Heilige Gefässe aller Art	
Monstranzen von Silber und vergoldet	3
Silberer Kelche mit Patenen vergoldet	8
Reliquien in Silber eingefasst	2
Pacificals von Silber	3
Silberen Kreutze	2
Silberen Gefässe zu der Kranken	2
Silberen Gefässe zum H. Oehl	1
Silberen Teller	1
Silberen tabernaculum	1
Silberen Rauchfasser	2
XIII. Bilder	
a. Bilder zum Tragen in der Prozession mit duenen silberen Platen	2
b. Bilder so an den Waenden in der Kirche befindet:	
1. Die Gefangennehmung Christi	1
2. Christus wird dem Gnades vorgestellt	1
3. Christus wird nach der Geistlung von der Säule losgebenden	1
4. Die Einlegung Christi ins Grab	1
5. nbilder	2
6. Der Prophet Eliseus	1
7. Der Heiliger Anastasius	1
8. Ein Bild der Geschichte des Evangeliums lasset die Kindlein zu mir kommen	1
9. Der Heilige Angelus Martyr	1
10. Der Heilige Andreas Corsinus	1
11. Der Prophet Elias	1
12. Die H. Thecla	1
13. Die Himmelfahrt Christi	1

14. Der H. Johannes von Creutze	1
15. Der H. Evangelist Mathaeus	1
16. Der H. Dionisius	1
17. Der H. Telesphorus	1
18. Der Heiliger Angelus Beichtiger	1
19. Das Bild der Mater Dolorosa	1
20. Der Evangelist Johannes	1
21. Der Evangelist Marcus	1
22. Verschiedener Bilder aus der Geschichte des Carmeliter Ordens	11
23. Portraits	2
24. In der Capelle befindliche Bilder	10
25. Fahnen in der Kirche zum Tragen	3

Ferner

Kronleuchter von Metall	2
Kronleuchter von Glass	3
Kronleuchter von Composition	3
Kessel von Metall zum Weihmessen	1
Baldachim von rothen Sammet mit goldenen Treffen	1
Dergleiche von weissen Atlas ⁵ schon alt	1
Ein Paar Pferde alt und blind	2

wofür erst kürzlich 8 rtlr⁶ gebeten sind

Confer. Inventarium sub Nro 3

Danzig von 29 August 1819

Pr Donatus Grunau Prior des Karmeliter Klosters

Literatura

- Gach P. P. 1984. *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Hebda E. 1995. *Andrzej Corsini*. W: Giglewicz E. i in. (red.), *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 535.
- Konieczny M. 2010. *Paramenty*, W: Giglewicz E. i in. (red.), *Encyklopedia Katolicka*, t. 14, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1338.
- Kościelak S. 2012. *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

⁵ Atlas = atlas

⁶ Rtlr = talar Rzeszy, Reichstalar

- Kościelak S. 2013, *Majątek nieruchomy i ruchomy klasztoru brygidek w Gdańsku u progu kasat oraz jego losy po kasacie w 1835 r. Wstępne ustalenia* W: Derwich M., (red.) *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 597-610.
- Kościelak S. 2014. *Klasztory skasowane w okręgu gdańskim w świetle raportów o ich stanie personalnym za lata 1817–1835*, W: Derwich M. (red.), *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, t. II, *Kasaty na Śląsku Pruskim i na ziemiach zaboru pruskiego*, (Series I: Colloquia 8/II), Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 351-374.
- Kościelak S. 2015. *Obsady klasztorów gdańskich w raportach personalnych pruskiego Ministerstwa Wyznań z lat 1817-1835. Materiały do prozopografii duchowieństwa zakonnego na Pomorzu Nadwiślańskim*, W: Oliński P., Rozyrkowski W. (red.). *Źródła i materiały do badań nad kasatami klasztorów z obszaru Pomorza Nadwiślańskiego i ziemi chełmińskiej (XIX i XX w.)*, (Seria: Derwich M. (red.) *Dziedzictwo kulturowe po skasowanych klasztorach*, t. 1), Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 71-151.
- Kubicki R. 2014. *Kasata klasztorów dominikańskich na terenie prowincji Prusy Zachodnie w latach 1818-1835 i jej skutki*, W: Derwich M. (red.), *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, t. II, *Kasaty na Śląsku Pruskim i na ziemiach zaboru pruskiego*, (Series I: Colloquia 8/II), Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 375-386
- Kubicki R. 2015a. *Akta rejencji w Gdańsku i Kwidzynie oraz Nadprezdyum Prowincji Prusy Zachodnie dotyczące kasat klasztorów przeprowadzonych w pierwszej połowie XIX w.*, W: Oliński P., Rozyrkowski W. (red.). *Źródła i materiały do badań nad kasatami klasztorów z obszaru Pomorza Nadwiślańskiego i ziemi chełmińskiej (XIX i XX w.)*, (Seria: Derwich M. (red.) *Dziedzictwo kulturowe po skasowanych klasztorach*, t. 1), Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 11-38.
- Kubicki R. 2015b. *Inwentarz klasztoru i kościoła bernardynów w Toruniu z 1817 r.*, *Hereditas Monasteriorum*, 6, 427-448.
- Pawlowski J. N. 1881. *Populäre Geschichte Danzig. Zweite Theil: Beschreibung der hervorragendsten öffentlichen Gebäude Danzigs*, Erste Abschnitt: *Die Kirche*, Danzig: Verlag der Wedel'schen Hofbuchdruckerei.
- Roll B. 2006. *Kościół p.w. św. Mikołaja*, W: Roll B., Strzelecka I. (red.) *Katalog zabytków sztuki. Miasto Gdańsk*, , cz. 1, *Tekst*, Kałamajska-Saeed M. (red.), *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. Seria nowa, t. VIII, cz. 1). Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 140-141
- Rozyrkowski W. 2014. *Wokół kasaty klasztoru dominikanów w Toruniu*, W: Derwich M. (red.), *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, t. II, *Kasaty na Śląsku Pruskim i na ziemiach zaboru pruskiego*, (Series I: Colloquia 8/II), Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 389-399.
- Wajda K. 1987. *Kasata zakonów i jej oddźwięk społeczny na Pomorzu w XIX wieku*, *Studia Pelplińskie*, 18, 95-109.